

جغرافیای تاریخی شهرهای گیلان

(با رویکرد گردشگری فرهنگی - تاریخی)

نوشته
www.ketab.ir
بهناز پورخداداد

پژوهشکده تاریخ اسلام

جغرافیای تاریخی شهرهای گیلان

(با رویکرد گردشگری فرهنگی-تاریخی)

تألیف: بهناز پورخداداد

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیرنشر: خلیل قوبدل

ویراستار: ملیحه سرخی کوهی خیلی

چاپ اول: ۱۴۰۳

شمارگان: ۷۰۰

چاپ و صحافی: تقویم

ردیف انتشار: ۱۱۳

۲۲۰,۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۳۹۸-۸۵۴-۲

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رسدگان، شهرور شرقی، شماره ۹

تلفن: ۸۸۶۷۶۸۶۱-۳ نمابر: ۸۸۶۷۶۸۶۰

web: www.ptc.ac.ir

سرشناسه:	پورخداداد، بهناز، ۱۳۶۲.
عنوان و نام پدیدآور:	جغرافیای تاریخی شهرهای گیلان (با رویکرد گردشگری فرهنگی-تاریخی) / بهناز پورخداداد
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، انتشارات، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری:	۲۴۹ ص: نقشه.
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام: ۱۱۳.
شابک:	978 - 600 - 7398 - 85 - 2
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه.
یادداشت:	نمایه.
موضوع:	گیلان -- جغرافیای تاریخی
موضوع:	Gilan (Iran: Province) -- Historical geography
موضوع:	گردشگری فرهنگی -- ایران -- گیلان
موضوع:	Heritage tourism -- Iran -- Gilan
موضوع:	گیلان
موضوع:	Gilan (Iran: Province)
رده‌بندی کنگره:	DSR۲۰۴۹
رده‌بندی دیویی:	۹۵۵/۲۳
شماره کتابشناسی ملی:	۹۷۳۳۱۰۸
اطلاعات رکورد کتابشناسی:	فیا

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این‌رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در

خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان‌شاءالله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت.^۱ از جمله اقدامات کم‌سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد.^۲ این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سید هادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

۱۱	پیشگفتار
۱۳	مقدمه

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱۷	جغرافیا
۱۹	تاریخ
۲۰	جغرافیای تاریخی
۲۷	گردشگری
۳۱	گردشگری فرهنگی-تاریخی
۳۶	میراث فرهنگی ملموس
۳۷	میراث فرهنگی ناملموس
۳۸	منشور بین‌المللی گردشگری فرهنگی

فصل دوم: مروری بر تاریخ شهر و شهرنشینی در گیلان (جغرافیای تاریخی گیلان)

۴۱	وجه تسمیه گیلان
۴۴	گیلان در گذر زمان
۴۴	گیلان در پیش از تاریخ
۴۸	گیلان در دوره باستان
۵۱	گیلان در دوران اسلامی
۵۴	گیلان در دوران صفویه

۵۸	گیلان در دوره قاجاریه
۶۳	گیلان در دوره پهلوی (اول و دوم)
۶۸	گیلان بعد از انقلاب اسلامی
۷۱	تاریخ پیدایش و شکل گیری شهرها
۸۸	ویخت‌شناسی کالبدی شهرهای گیلان (شهرنشینی باز)

فصل سوم: جغرافیای گیلان

۹۱	حوزه‌بندی جغرافیایی گیلان براساس استقرار شهرها
۹۲	شهرهای غربی گیلان
۹۳	شهرهای مرکزی گیلان
۹۵	شهرهای شرقی گیلان
۹۷	حوزه‌بندی گیلان براساس وضعیت طبیعی
۹۸	جلگه
۹۸	کوهپایه
۱۰۰	کوهستان
۱۰۲	راه‌های دسترسی گیلان برای گردشگران
۱۰۴	جاده و راه آهن تهران-قزوین-رشت
۱۰۶	راه دسترسی جاده کناره از مازندران
۱۰۸	راه دسترسی گردنه حیران از اردبیل به گیلان
۱۰۹	راه دسترسی خلخال به تالش

فصل چهارم: قابلیت‌های گردشگری فرهنگی-تاریخی در استان گیلان

۱۱۱	شهر و گردشگری
۱۱۱	مفهوم شهر در گذر زمان
۱۱۸	شهر مرکز تبلور فرهنگ و تمدن
۱۲۲	شهر به عنوان میراث تاریخی بشریت
۱۲۳	شهر، شهرنشینی، شهری‌گری (مدنیت)
۱۲۷	گردشگری شهری
۱۳۱	گردشگری فرهنگی-تاریخی در استان گیلان
۱۳۱	وقایع و یادمان‌های تاریخی

۱۳۱	یادمان تاریخی
۱۳۲	نهضت جنگل
۱۳۴	جاذبه‌ها و اماکن تاریخی گیلان
۱۶۷	آداب، رسوم و فرهنگ گیلان
۱۶۸	آیین‌ها و مراسم عزاداری
۱۷۰	آیین‌ها و مراسم شادی
۱۷۷	آیین‌ها و مراسم کشاورزی و معیشتی
۱۸۱	بازی‌ها
۱۸۸	گردشگری و فرهنگ غذایی گیلان
۱۹۳	صنایع دستی و بومی
۱۹۹	گردشگری زبانی - گردشگری گویشی
۲۰۲	پوشاک
۲۰۳	لباس‌های محلی زنان
۲۰۶	لباس‌های محلی مردان
۲۰۸	بازارهای هفتگی

فصل پنجم: جغرافیای تاریخی شهرهای گیلان (مطالعه موردی)

۲۱۳	مقدمه
۲۱۳	رشت
۲۱۸	فومن
۲۱۹	لاهیجان
۲۲۱	بندر انزلی
۲۲۳	تالش
۲۲۷	سخن آخر
۲۳۱	منابع و مآخذ
۲۳۹	نمایه

پیشگفتار

ماهیت و مفهوم جغرافیای تاریخی در دو رشته تاریخ و جغرافیا تا حدود زیادی مغفول مانده و علت این عدم تحول در اعتلای علمی جغرافیای تاریخی، ماهیت میان رشته‌ای بودن آن است. ظاهراً درک عمومی از مفهوم جغرافیای تاریخی در همان محتوای کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی تألیف «گ. استرنج» محدود مانده؛ در حالی که دانش میان رشته‌ای جغرافیای تاریخی طی دهه‌های گذشته، چه از نظر محتوا و چه کاربرد، تغییرات زیادی به خود دیده و به‌ویژه از جنبه‌های گردشگری، جغرافیای سیاسی و مسائل ژئوپلیتیک منطقه‌ای، جغرافیای تاریخی کاربردهای وسیعی پیدا کرده است.

به دنبال برگزاری سمینارها و میزگردهای تخصصی که در گروه «جغرافیای تاریخی» پژوهشکده تاریخ اسلام صورت گرفت، نگارنده را به اهمیت جغرافیای تاریخی شهرها، به‌ویژه از منظر گردشگری شهری آگاه ساخت. انتخاب استان گیلان به این دلیل بود که این استان یکی از مقصدهای مهم گردشگری ایران است و در همین حال شهرهای تاریخی آن در گستره‌های جغرافیایی خود، یادمان‌ها و آثار قابل توجهی دارند. البته بیشتر گردشگران این استان از این مهم غافل‌اند و بیشتر به جاذبه‌های طبیعی استان روی می‌آورند؛ به همین دلیل در این نوشته کوشش شده است ظرفیت‌های جغرافیای تاریخی شهرهای استان که بسیار غنی‌اند، برای مردم و اهل فن بررسی و ارزیابی شوند.

از ریاست محترم پژوهشکده تاریخ اسلام حجت‌الاسلام و المسلمین سید هادی خامنه‌ای، جناب آقای خلیل قویدل معاون پژوهشکده و همچنین خانم غیاثوند که در تمام مراحل این نوشته کمک‌های فراوانی کردند، سپاسگزارم. به همین ترتیب از خانم ملیحه سرخی و دوست عزیزم

آقای مهندس امیر مرادی فر که مسئولیت ویرایش این نوشته را برعهده داشتند، صمیمانه تشکر می‌کنم. داوری علمی این نوشته برعهده استاد عزیزم آقای دکتر محمدتقی رهنمایی بوده که از راهنمایی و لطف‌های بی‌دریغ ایشان نیز سپاسگزارم. سخن آخر اینکه:

سال‌ها در سرزمینی زیستم که همواره برایم زیباترین و خاطره‌انگیزترین نقطه دنیا بوده و مرا، هویت مرا و چستی مرا به خود پیوند زد، ساخت و پرورش داد... و من نیز همانند هزاران گیلزن و گیل مرد دیگر، آن قدر که شیفته زیبایی و سرسبزی این سرزمین بودم، تاریخ، فرهنگ و قدمتش را چندان جست‌وجوگر نبودم و غافل بودم از دردهای گم‌نامی که بر جان خسته تاریخ این مرز و بوم نشسته است...

و آنگاه بود که با تلنگری از استادم جناب آقای دکتر رهنمایی، خواستم که بیشتر بدانم، بیشتر کُش کنم، به یکباره گیلان من شد آن آرمان‌شهری که مرا می‌خواند؛ مرا با ناله‌های خسته‌اش فریاد می‌زد و از غم تاریخ گم‌گشته‌اش می‌گفت؛ اینک من دیگر نمی‌توانستم آوای خسته‌اش را پاسخ گو نباشم... و ایشان که همواره در تمام این سال‌ها استادی را بر من تمام کردند و با علم و اخلاقشان، روشنگر راه زندگی، کاری و تحصیل‌ام بوده‌اند، «ایشان» که هر زمان در کلاس درسشان حاضر شدم، با شور و شغفی وصف‌نشدنی، راهی جدید را در برابرم می‌گشودند و مرا بیشتر از پیش به ادامه ترغیب می‌کردند.

دکتر رهنمایی عزیزم به خاطر تمام این سال‌ها که مرا روشنگر راه بودید، سپاس! و سپاس از شما که مرا به دانستن بیشتر فرهنگ و تاریخ سرزمینم ترغیب کردید... و اینک من یکی از سفیران فرهنگی و تاریخی سرزمینم، گیلان زیبایم هستم و می‌دانم خیلی زود هزاران سفیر دیگر در راستای فرازش فرهنگ و تاریخ این سرزمین گام برخواهند داشت.

مقدمه

در منابع جغرافیایی، تاریخی، شهری و گردشگری ایران تقریباً هیچ اشاره‌ای به ارتباط کاربردی میان جغرافیای تاریخی شهرها و گردشگری نشده است، شاید به این دلیل که متولیان این رشته‌ها به دلیل درگیری علمی با موضوع‌های تخصصی خود، بهای چندانی به جغرافیای تاریخی نمی‌دادند. تا حدود یک دهه پیش، درس جغرافیای تاریخی تقریباً از برنامه‌های درسی رشته تاریخ و جغرافیا حذف شد و یا به عنوان یک درس اختیاری به دانشجویان عرضه می‌شد.

تحولی که در بازایی مفهومی و کاربردی جغرافیای تاریخی در ده سال گذشته به وجود آمد، مدیون پژوهشکده تاریخ اسلام و رشته تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی است که به همت گروه تاریخ این پژوهشگاه، درس «جغرافیای تاریخی» برای دانشجویان دوره دکتری در رشته تاریخ ارائه شد و حقیقتاً دانشجویان دوره‌های مختلف این پژوهشکده، با علاقه‌ای تحسین‌برانگیز به مطالب این درس توجه نشان دادند و مقاله‌های ارزشمندی درباره آن تدوین کردند. پس از آن گروه تاریخ دانشگاه تهران و دانشگاه بین‌المللی قزوین نیز با همان شوق و ذوق به مفاهیم جدید و کاربردها و مصادیق جغرافیای تاریخی علاقه نشان دادند و حتی برخی دانشجویان رساله‌های دکترای خود را در این زمینه به نگارش درآوردند.

گروه جغرافیای تاریخی پژوهشکده تاریخ اسلام از بدو تأسیس کوشش‌های زیادی برای معرفی و تبیین جغرافیای تاریخی به عمل آورده، اما به دلیل ارتباط ضعیف این پژوهشکده با گروه‌های تاریخ و جغرافیای دانشگاه‌ها، آن‌طور که باید، به اهداف خود نرسید. از حدود ده سال پیش که همکاری اینجانب با این پژوهشکده آغاز شد، علاوه بر جلسات سخنرانی، تاکنون دو همایش و یک کارگاه آموزشی در زمینه جغرافیای تاریخی برگزار شد که با استقبال کم‌نظیری

روبه‌رو گردید. البته هنوز جنبه‌های کاربردی جغرافیای تاریخی، به‌ویژه در زمینه شهرها و متولیان بخش گردشگری، تا حدود زیادی ناشناخته باقی مانده است.

شهرها میراث تمدنی بشریت‌اند و نمادهای عینی نسل‌هایی که در آنها زندگی کرده‌اند، هنوز بر پیکر زخم‌خورده‌شان باقیست. در جغرافیای شهرها رخداد‌های تاریخی زیادی اتفاق افتاده، اما آنچه در وقایع‌نگاری تاریخی درباره فراز و فرود آنها نگاشته شده، از جنبه توصیف نوعی مرثیه‌خوانی تاریخی فراتر نرفته است. در شهرها، چشم‌اندازهای محله‌ها، بازار، ارگ، حصار و برج بارو و میدان‌ها تغییرات زیادی به خود دیده‌اند. توسعه شهرها در سطح، بسیاری از روستاهای اطراف را که خود تاریخ جداگانه‌ای دارند، در خود بلعیده است. محله‌های قدیمی که روزگاری زندگی شهری در آنها رونق داشته، از رمق افتاده‌اند و مورد بی‌مهری شهرنشینان جدید قرار گرفته‌اند. منابع تأمین آب شهرها، قنات‌ها، رودخانه‌ها و چشمه‌ها و جنگل‌های اطراف آنها، دیگر از اهمیت افتاده‌اند.

بسیاری از شهرنشینان با‌های قدیمی را متروکه و فاقد ارزش می‌پنداشتند. کاروان‌سراها، پل‌های قدیمی، خانه‌های قدیمی، حمام‌های عمومی و حتی بازارها دیگر اهمیت گذشته خود را از دست داده و جای آنها را پاساژها، خانه‌های مدرن، خیابان‌های وتری، بلوارها و دیگر ساخت و سازهای مدرن گرفته‌اند. دیگر کسی از خود نمی‌پرسد که چاله‌میدان تهران چیست و چرا به این نام خوانده می‌شود و یا هزارجریب اصفهان چه گذشته‌ای دارد. چرا همدان و سلماس شهرسازی هندسی منظمی دارند و یا چگونه شد که یک آبادی کوچک به نام رشت جایگزین شهرهای قدیمی لاهیجان و فومن شد که مراکز حکومتی گیلان بیه پیش و بیه پس بودند و یا اینکه چرا محله ساغریسازان که روزگاری مرکز سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شهر رشت بود، جای خود را به میدان شهرداری امروزی داد؛ چگونه شد که یک روستای کپرنشین ماهیگیری به نام انزلی به مهم‌ترین شهر بندری ایران در ساحل دریای کاسپین تبدیل شد. امروزه کمتر کسی از برخورد انسان‌دوستانه مردمان بندرانزلی با مهاجران رانده‌شده لهستانی که استالین آنها را از خانه و کاشانه خود رانده بود، اطلاع درستی دارد.

جغرافیای تاریخی شهرها راز و رمزهای ناگفته زیادی در خود دارند که اغلب مورد بی‌مهری و بی‌توجهی قرار گرفته‌اند. «گردشگری شهری» پدیده‌ای است که عمدتاً از سال‌های پس از جنگ جهانی دوم در دنیا مورد توجه قرار گرفته است. تا دهه ۱۹۷۰م. گردشگری از نظر

مقیاس، اقیانوسی بود که تنها یک سانتی متر عمق داشت، اما با ارتقای جهان‌بینی گردشگران، گرایش به شناخت عمیق‌تر شهرها و نواحی مقصد آنها روز به روز فزونی یافت.

در ایران نیز چنین روندی ادامه داشت و دارد. گردشگرانی که به شهرهای تاریخی ایران سفر می‌کنند، امروزه تنها به دیدن بسنده می‌کنند، اما از فهمیدن و اندیشیدن درباره آنها به شدت عاجزند. دلیل آن کم‌اطلاعی و ضعف جهان‌بینی گردشگران نیست، بلکه این سازمان‌دهندگان سفرهای گردشگری و مدیران این بخش هستند که به نیازهای فرهنگی و ادراکی گردشگران توجهی ندارند.

براساس چنین شرایطی بود که از خانم دکتر بهناز پورخداداد که رساله دکتری خود را در زمینه گردشگری فرهنگی-تاریخی با رویکرد جغرافیای تاریخی شهرهای گیلان نوشته‌اند، خواهش کردم به عنوان نخستین قدم، برای بسط روش‌شناسی گردشگری شهری در استان گیلان، پنج شهر نمونه را انتخاب و درباره آنها پژوهش کند، دلایل انتخاب این پنج شهر بسیار روشن است.

سه شهر رشت، لاهیجان و فومن، هم سابقه تاریخی طولانی‌تری دارند و هم از مقصدهای مهم گردشگران گیلانی به شمار می‌روند. شهر بندرانزلی هر چند قدمت سه شهر قبلی را ندارد، اما سابقه فعالیت در زمینه گردشگری طولانی‌تر و موفق‌تری دارد؛ موفق از این نظر که در سال‌های قبل از انقلاب، در امتداد ساحل با برپا کردن ده کیلومتر پلاژهای ساحلی، یکی از شلوغ‌ترین مقصدهای گردشگری طبقات متوسط به پایین را تشکیل می‌داد. این تأسیسات ساده یکی از مردمی‌ترین تأسیسات گردشگری ایران بود که شهرها تا آن زمان تجربه کرده بودند.

گفتنی است بندرانزلی فقط دریا، ساحل و جنگل و نیزار ندارد، بلکه در جای جای محله‌های قدیمی آن تاریخ نانوشته‌ای نهفته است که امروزه گردشگران به دانستن آن علاقه‌مندند. در کنار همه این نکات، باید گفت در مورد انتخاب شهر هشتر یا تالش، دلیل دیگری وجود دارد. تا سال‌های اوایل دهه ۱۳۲۰، اصلاً چنین شهری وجود نداشت. بازار تجاری آن در شش کیلومتری شرق شهر امروزی، در محل کرگانه‌رود دایر بود، اما ارگ حکومتی در محله «ریک» شهر امروزی هشتر قرار داشت.

هسته اولیه شهر در کنار رودخانه کرگانه‌رود، با یک قهوه‌خانه و چند دکه خواروبار فروشی قرار داشت. امروزه این شهر با قرار گرفتن در پایکوه و کناره رودخانه و احاطه شدن با مزارع

برنج و باغات کیوی و همچنین نزدیکی به ساحل دریا، از مقصدهای مهم گردشگری استان است.

بدیهی است این کتاب به همه آنچه که در زمینه جغرافیای تاریخی شهرهای گیلان قابل بحث است، نمی‌تواند پاسخ دهد. این کتاب تنها الگویی است برای انجام مطالعات بیشتر و عمیق‌تر تا بتوان هدف از مسافرت گردشگران به این شهرها را از صرف دیدن به فهمیدن و درک کردن سوق دهد.

از زحمات خانم دکتر پورخداداد، به‌ویژه در تهیه نقشه‌های موضوعی و تدوین کتاب بسیار سپاسگزارم. به همین ترتیب از حجت‌الاسلام و المسلمین سید هادی خامنه‌ای رئیس محترم پژوهشکده تاریخ اسلام، جناب آقای خلیل قویدل مدیر انتشارات و همچنین خانم غیاثوند و دیگر همکاران پژوهشکده که از تألیف و انتشار این کتاب حمایت کردند، صمیمانه سپاسگزارم.

محمدتقی رهنمایی

تهران، مرداد ۱۴۰۲

www.ketab.ir